

Νικόλαος Χ. Τάτσης*

ALVIN W. GOULDNER

Ο διανοούμενος που πίστευε στον αρματωμένο λόγο

Εισαγωγή

Για όλους εμάς που ξεκινήσαμε το κοινωνιολογικό ταξίδι στη δεκαετία του 1960, οι πρώτες ακαδημαϊκές εμπειρίες ταυτίζονται με το τέλος της δομο-λειτουργικής σχολής.¹ Το τέλος αυτό είναι ιστορικά συνδεδεμένο με τον πασίγνωστο «αντάρτη» της κοινωνιολογίας, τον Alvin W. Gouldner, ο οποίος κατάφερε με ιδεολογικό δυναμίτη το βιβλίο του *The coming crisis of western sociology*² να τινάζει στον αέρα το θεωρητικό οικοδόμημα που έχτισε ο αρχιμάστορας του δομο-λειτουργισμού Talcott Parsons. Είναι δύσκολο μετά από τόσο καιρό να περιγράψει κανείς το σκηνικό της φοβερής εκείνης σύγκρουσης, τους πρωταγωνιστές της, και τις επιπτώσεις που ο προβληματισμός των μονομάχων είχε στον τομέα της κοινωνιολογίας. Καθώς ο Gouldner συνέτριβε και τα τελευταία απομεινάρια της πλούσιας πνευματικής παράδοσης των δομο-λειτουργιστών, κοινή ήταν η αίσθηση μιας θεοδικίας. Σχεδόν μισό αιώνα πριν, ο Parsons είχε κάνει ακριβώς το ίδιο απορρίπτοντας με το περιβόητο έργο του *The structure of social action*³ τον Herbert Spencer και τους υπόλοιπους φορείς του εξελικτισμού που μεταφέρανε από άλλες εποχές τις ατέλειες σχηματοποιήσεις των πρωτοπόρων του κλάδου. Αυτή η επαναλαμβανόμενη ηγεγία φανέρωνε στον ιδιαίτερο κόσμο της θεωρίας μια νομοτέλεια που ήταν πράγματι εντυπωσιακή.

* Λέκτορας Κοινωνιολογίας, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Jonathan H. Turner, *The structure of sociological theory*, Homewood, Illinois, Dorsey Press, 1978, σσ. 39-68.

2. A.W. Gouldner, *The coming crisis of western sociology*, N.Y., Avon, 1970. Ειδικά στο δεύτερο μέρος σσ. 167-337.

3. Talcott Parsons, *The structure of social action*, N.Y., Free Press, 1968, vol. 1, σ. 3. Ο Par-

Το επίτευγμα του Gouldner πήρε, όπως είναι γνωστό, απρόβλεπτες διαστάσεις. Όσες καταπιεσμένες κοινωνιολογικές δυνάμεις για πολύ καιρό σιωπούσαν κάτω από την ολοκληρωτική επιβολή των προτύπων σκέψης που παρείχε με τυποποιημένη καταναλωτική αφθονία ο Parsons,⁴ άρχισαν να διεκδικούν και να καταλαμβάνουν βαθμιαία τον νοητικό χώρο που άφησε ακάλυπτο η πτώση της δομο-λειτουργικής αυτοκρατορίας. Οι νέες τάσεις δεν είχαν φυσικά καμία ομοιογένεια και το μόνο στοιχείο που μπορούσε κανείς εύκολα να ξεχωρίσει ήταν η ελευθεριότητα της κοινωνιολογικής τους φαντασίας, όπως υποθέτουμε θα την είχε συλλάβει το δαιμονικό μυαλό του C. Wright Mills στις αντι-μεθοδολογικές προτροπές του.⁵ Η ελευθεριότητα χαρακτηρίστηκε από έναν εκλεκτικισμό με αναζητήσεις της αλήθειας πέρα από τα καθιερωμένα κοινωνιολογικά δόγματα —στη φαινομενολογία του Edmund Husserl, στον παραξισμό των Martin Heidegger και Jean-Paul Sartre, στα γλωσσικά φιλοσοφήματα του Ludwig Wittgenstein, στον μαρξισμό του Louis Althusser, στη νεο-κριτική θεώρηση του Jürgen Habermas, στη σημειολογία του Roland Barthes, στην «αρχαιολογία» του Michel Foucault, κ.λπ. Τα περισσότερα από τα εξωγενή αυτά ρεύματα ιδεών ήλθαν στην κοινωνιολογία μέσα από το έργο που παρήγαγαν οι οικείες πλέον αποστολικές φιγούρες των Alfred Schutz, Peter Winch, Peter Berger, Jack Douglas, John O'Neil, Anthony Giddens, Charles C. Lemert, κ.λπ.⁶ Μια πληθώρα καινοφανών δημιουργιών κατέκλυσε το σύγχρονο *forum* και οι ερευνητές της κοινωνικής πραγματικότητας είχαν δυνατότητες επιλογής της φόρμας του (αντι-)θετικιστικού ρασιοναλισμού τους.

Τι απέγινε όμως ο πρωτεργάτης της επαναστατικής κίνησης ενάντια στο κατεστημένο του δομολειτουργισμού; Στο τέλος του συγγράμματός του που προαναφέραμε, αφού είχε ήδη περατώσει την πολεμική κυρίως κατά τον Parsons, αλλά και ετέρων εκπροσώπων της πρόσφατης φιλοσοφίας (Erving Goffman, Neil J. Smelser, Harold Garfinkel, *New left*, κ.λπ.),⁷ ο Gouldner σχεδίασε αντί επιλόγου μια πρώτη θεωρητική πρόταση για το εί-

sions επαναλαμβάνοντας μερικές απόψεις του Crane Brinton άρχισε με την κοινωνιολογική απόρριψη του Spencer.

4. T. Parsons, *The social system*, N.Y., Free Press, 1968.

5. C. Wright Mills, *The sociological imagination*, N.Y., Oxford Univ. Press, 1959.

6. A. Schutz, "Collected papers" II (*Studies in social theory*) and "Collected papers" III (*Studies in phenomenological philosophy*), The Hague, Martinus Nijhoff, 1962 and 1964· P. Winch, *The idea of a social science and its relation to philosophy*, N.Y., Humanities Press, 1971· P. Berger and Thomas Luckmann, *The social construction of reality*, Middlesex, England, Penguin Books, 1966· J. Douglas, *The social meanings of suicide*, Princeton University Press, 1967 και *Existential sociology*, Cambridge University Press, 1977 (with J.M. Johnson)· J. O'Neil, *Making sense together*, N.Y., Harper and Row, 1974 και *Perception, expression and history: The social phenomenology of Maurice Merleau-Ponty*, Northwestern University Press, 1970· A. Giddens, *New rules of sociological method*, London, Hutchinson, 1976· C.C. Lemert, *French sociology*, και Michel Foucault (with G. Gillan), Columbia University Press, 1983 and 1984· Thomas McCarthy, *The critical theory of Jürgen Habermas*, Mit Press 1982· David Bloor, *Wittgenstein — A social theory of knowledge*, London, MacMillan, 1983.

7. A.W. Gouldner, *The coming crisis...*, ό.π., σ. 362, 390, 378, 399.

δος της κοινωνιολογίας που εκείνος έβλεπε σαν διέξοδο από τη σημερινή κρίση. Ο προσωρινός τίτλος της Grundrisse του ήταν *Toward a reflexive sociology*.⁸ Ξεπερνάει τους στόχους της δικής μας εργασίας η κριτική των απόψεων που περιέχει η *Reflexive sociology*,⁹ έστω και ως μεταβατικό στάδιο θεωρητικής εξέλιξης. Θα πρέπει μόνο να σημειώσουμε ότι κι ο ίδιος ο Gouldner δεν φαίνεται να είχε πεισθεί όχι απλά για την πληρότητα αλλά και για τη βιωσιμότητα ακόμη της προοπτικής του κόσμου που υποστήριζε με τόσο πάθος ότι έπρεπε να αντικαταστήσει την Ολυμπική θεώρηση του Parsons. Η εναλλακτική «λύση» του ήταν περισσότερο μια προσπάθεια να τονισθεί η ανάγκη για ένα λογικό αντίποδα στον κοινωνιολογικό κλασικισμό των αντιπάλων. Ο ριζοσπαστισμός του θα πρέπει να εκληφθεί σαν φορέας ενός ρομαντικού πνεύματος που στην εκτίμησή του Gouldner συμβόλιζε το άλλο μεγάλο σκέλος της δυτικής σκέψης από τους αρχαίους σοφιστές ως τη σύγχρονη κοινωνιολογία. Η διαλεκτική ανάμεσα στον κλασικισμό και στο ρομαντισμό είναι ένα θεωρητικό μοτίβο το οποίο εμφανίζεται πολύ συχνά στα γραπτά του και είναι καθοριστικής σημασίας για την κατανόηση του Gouldner ως διανοούμενου.¹⁰ Η διαλεκτική αυτή με έντονους νιτσεϊκούς οραματισμούς θα συνεχισθεί ως το τέλος. Ήταν αναπόφευκτο να δοκιμάσει να φτάσει μέσα από το λαβύρινθο των άλυτων θεωρητικών προβλημάτων σε κάποια συμπεράσματα, γιατί θα του επέτρεπαν να βοηθήσει τους κοινωνιολόγους που αγωνιούσαν και περιμεναν καρτερικά κάποια ελπίδα σωτηρίας μετά την κατάρρευση του δομο-λειτουργισμού. Ο λαβύρινθος —για να χρησιμοποιήσουμε τον δικό του προσωπικό τρόπο μεταφορικής έκθεσης των γεγονότων¹¹— δεν ήταν άλλος από το σύστημα του Marx στο οποίο περιφέρονταν ήδη εγκλωβισμένοι χιλιάδες στοχαστές. Δυστυχώς, καθώς έγινε χωρίς εξαίρεση και με προηγούμενες φηγούρες της σχετικής κοινωνιολογικής μυθολογίας, ούτε ο Gouldner θα ξαναβγει «ζωντανός» από το λαβύρινθο της μαρξιστικής σκέψης. Η διαφορά όμως είναι ότι τουλάχιστον εκείνος δεν θα προστεθεί στα θύματα του Μινώταυρου, αλλά θα αντισταθεί με τιτανική δύναμη και συνέπεια. Αυτό το ηρωικό στοιχείο προσδίδει ξέχωρο δραματουργικό ενδιαφέρον στην ιστορία του στοχαστή μας κι αξίζει να την αφηγηθούμε.

8. *Ο.π.*, σ. 481-512.

9. Είναι δύσκολο να αποδοθεί ο όρος "reflexive" στα ελληνικά. Εκτός από την «αντανάκλαση» υπονοεί «ενέργεια» και «αντίδραση». Ο Gouldner μιλούσε για ριζοσπαστική κοινωνιολογία, ιστορικά εναισθητοποιημένη, σχετικοποιημένη, αυτο-αναλυόμενη, κριτική, αυτόνομη, εμπειρική, κ.λπ. *Ο.π.*, σ. 488-500, 503-507, 510-512.

10. A.W. Gouldner, "Romanticism and classicism: deep structures in social science", στο βιβλίο του *For sociology*, N.Y., Basic Books, 1973, σ. 323-366.

11. Η χρησιμοποίηση της μυθολογικής αναφοράς στο λαβύρινθο και τον Μινώταυρο είναι αντιγραφή του τρόπου με τον οποίο ο Gouldner επιχειρήσε να δει σαν θύματα τους οπαδούς του Max Weber και της αξιολογικά ουδέτερης κοινωνιολογίας — *mutatis mutandis*!

Αντίστροφη πορεία

Η συγγραφή μιας περιληπτικής έστω κοινωνιολογικής βιογραφίας είναι αντικείμενο πολλών δυσκολιών. Πέρα από τις αναγκαίες κρίσεις, υπάρχει και η συμβατική χρησιμοποίηση των ταξινομήσεων που θα γίνουν εδώ με ιδιαίτερη ιστορική ευαισθησία. Είναι ίσως χωρίς για μια συνολική εκτίμηση της προσφοράς του Gouldner και της λεπτομερειακής αναφοράς στο πνευματικό του χρονικό. Η διεθνής βιβλιογραφία γύρω από το θέμα είναι ελλιπέστατη και το μόνο που μπορεί κανείς να κάνει προς το παρόν είναι να αναφερθεί στις λίγες αναμνηστικές επισκοπήσεις από όσους φίλους ή συνοδοιπόρους κατάφεραν να παραμείνουν πιστοί στον κυνικά ασυμβίβαστο κριτή των κοινωνιολογικών θεωριών.¹² Θα ήταν επίσης σκόπιμο να δηλώσουμε προγραμματικά ότι στη δική μας εκτίμηση ο βίος και το έργο του Gouldner πρέπει να ειπωθούν σαν μια μακρόχρονη πάλη ανάμεσα στον μαρξισμό και την ακαδημαϊκή κοινωνιολογία.¹³ Μόνο μέσα από την αντιπαράθεση των δύο αυτών στοιχείων είναι δυνατό να αξιολογηθεί η σημαντική του προσφορά. Αν μη τι άλλο, θα διαφανεί έτσι το τραγικό στοιχείο του διανοούμενου που ως το τέλος της πολυτάραχης ζωής του αγωνιζόταν να μελετήσει τον κόσμο με τον ορθό λόγο, που όμως τον ήθελε αρματωμένο με τα όπλα μιας συνειδητής απελευθερωτικής ιδεολογίας — "logos armed"!¹⁴ Ο άξονας «μαρξισμός VS ακαδημαϊκή κοινωνιολογία» ήταν το κέντρο βάρους της σκέψης του που επεδίωκε την εξισορρόπηση της θεωρίας με την πράξη, όπως άλλωστε είχε καθιερωθεί από τον ίδιο τον Marx στην ενδέκατη θέση στον *Feuerbach*.¹⁵

1. ΡΟΜΑΝΤΙΚΟΣ ΑΡΙΣΤΕΡΙΣΜΟΣ

Το πρώτο στάδιο¹⁶ της καριέρας του Gouldner σφραγίζει ο νεανικός ρομαντικός αριστερισμός του που είχε, πιά συγκεκριμένα, τροτσκιστική¹⁷

12. Οι περισσότεροι από αυτούς, γνωστοί και άγνωστοι, έγραψαν ενδιαφέρουσες βιογραφίες για τον Gouldner στο ειδικό τεύχος του περιοδικού του *Theory and Society*, vol. 11, No 6, november, 1982, Merton, Coser, Wrong, Stein, Jay, κλπ.

13. C. Lemert and P. Piccone, "Gouldner's theoretical method and reflexive sociology", *Theory and Society*, ό.π., σ. 733-757.

14. Η έννοια του "logos armed" θα αποτελέσει το κλειδί της ανάλυσής μας και θα γίνει επιζώουσα αντιληπτή η σημασία της στην κοινωνιολογία του Gouldner.

15. «Οι φιλόσοφοι έχουν μόνο εξηγήσει τον κόσμο με διαφορετικούς τρόπους· το ζήτημα είναι να τον αλλάξεις». *The Marx-Engels reader*, edited by Robert E. Tucker, N.Y., Norton, 1972, σ. 109.

16. Αρκετές χρήσιμες πληροφορίες για τη ζωή του Gouldner μας δίνει ο John Alt στο άρθρο του "Alvin W. Gouldner (1920-1980)", *Telos*, 1981, Spring, No 47, σ. 198-203

17. Η τροτσκιστική συμπάθεια εκδηλώνεται με την επικράτηση ενός διανοητιστικού αντι-σταλινισμού στους αμερικανούς σοσιαλιστές μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Ο Gouldner δεν υπήρξε ποτέ επίσημο μέλος τροτσκιστικής οργάνωσης, αλλά συμμετείχε στις εκδηλώσεις τους. Βλ. σχετικά Maurice R. Stein, "Alvin W. Gouldner: The dialectic of marxism and sociology during the buffalo years", *Theory and society*, ό.π., σ. 893.

ιδεολογική απόκλιση. Το γεγονός ότι υπήρξε μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος των Ηνωμένων Πολιτειών¹⁸ δείχνει ως ένα σημείο τη χαρισματική επιρροή που ασκούσε ακόμη την εποχή εκείνη το καταλυτικό ιστορικό συμβάν της Ρώσικης επανάστασης. Αυτό πρέπει να συνδυασθεί με το ρόλο που διαδραμάτισε η Σοβιετική Ένωση στον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και τη συμπύκνωση των εβραίων διανοουμένων προς την επαναστατική ευρωπαϊκή τάξη η οποία θυσιάστηκε στον αγώνα της ενάντια στον φασισμό. Ο σπουδαστής Gouldner βρήκε ακόμη το περιβάλλον του City College της Νέας Υόρκης γεμάτο με έντονα πολιτικοποιημένες φοιτητικές ομάδες, αποτελούμενες κυρίως από παιδιά πρώτης γενιάς μεταναστών στο νέο κόσμο, που συνέχιζαν τις ξενόφερτες ιδεολογικές διαμάχες των γονιών τους. Το City College¹⁹ ήταν το επίκεντρο μιας τυπικά αμερικάνικης αλλά ουσιαστικά διαπολιτιστικής (παρα)παιδείας με καθαρά προοδευτικό χαρακτήρα. Ας μην ξεχνάμε ότι ο Gouldner που είχε γεννηθεί στο Harlem κουβαλούσε μαζί του και την επαναστατικότητα των πρωτοπόρων αναθεωρητών του *New deal*²⁰ οι οποίοι θα μάχονταν σε όλη τους τη ζωή για την κοινωνική ισότητα, δικαιοσύνη και τη δημιουργία ενός "welfare society".²¹ Οι ίδιοι άνθρωποι θα συνεχίσουν τον φιλελεύθερο αγώνα τους μέχρι την ταραχώδη δεκαετία του 1960.²²

2. ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ ΜΕΤΑ-ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ

Το πλέον σημαντικό επεισόδιο στη σταδιοδρομία του Gouldner ήταν η εγγραφή του στο Columbia University στις αρχές του '40 για μεταπτυχιακές σπουδές στην κοινωνιολογία. Το φημισμένο νεοϋρκέζικο πανεπιστήμιο διέθετε την εποχή εκείνη δύο σπουδαίες καθηγητικές/επιστημονικές φυ-

18. Dennis H. Wrong, "A note on Marx and Weber", *Theory and Society*, δ.π., σ. 900.

19. Για το πολιτικό κλίμα και τις πολιτικές δραστηριότητες των φοιτητών του πανεπιστημιακού αυτού ιδρύματος —μερικοί διάσημοι ήδη επιστήμονες όπως οι Gouldner, Bell, Berger, Lipset, Glazer, Selznick, Rossi, κλπ.— βλ. το πρόσφατο αυτοβιογραφικό βιβλίο του γνωστού κοινωνιολόγου Charles H. Page, *Fifty years of sociological enterprise*, Univ. of Massachusetts Press, 1982.

20. Η ονομασία της κοινωνικής πολιτικής του προέδρου των ΗΠΑ Roosevelt στη δεκαετία του '30 που έπαιξε καθοριστικό ρόλο για την πορεία του δυτικού καπιταλισμού.

21. Το "welfare society" είναι η ιδέα του σοσιαλισμού όπως την αντιλαμβάνονται οι φορείς του δυτικού καπιταλισμού. Με συνεχείς κρατικές παρεμβάσεις για την άσκηση κοινωνικής πολιτικής, το "welfare society" επιδιώκει όχι την κατάργηση του καπιταλιστικού συστήματος αλλά τη διατήρησή του. Οι βασικές του αρχές περιστρέφονται γύρω από τη διατήρηση της κοινωνικής τάξης και του status quo με προγραμματισμένες θεσμικές αλλαγές που μειώνουν στο ελάχιστο τις πιθανότητες επαναστατικών δομικών μεταβολών. Η λήψη μέτρων για την υγεία, τη στέγαση, την παιδεία, την ανεργία κ.λπ. είναι η συήθησε πρακτική εικόνα του "welfare society" που όλοι γνωρίζουμε.

22. Οι συνεργάτες και υποστηρικτές του Roosevelt ήταν οι φορείς των μεγάλων κοινωνικών μεταρρυθμίσεων που πραγματοποιήθηκαν πριν από είκοσι χρόνια στις ΗΠΑ.

σιογνώμιες, τους Robert K. Merton²³ και Paul Lazarsfeld.²⁴ Ο πρώτος ήταν πρώην μαθητής του Parsons και διαφοροποιημένος συνεχιστής των ιδεών του δομο-λειτουργιστικού, ενώ ο δεύτερος εκπροσωπούσε την ευρωπαϊκή κουλτούρα καθώς μετέφερε τη νεο-θετικιστική φιλοσοφία της Σχολής της Βιέννης στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Παράλληλα, τα περισσότερα μέλη της Σχολής της Φραγκφούρτης με επί κεφαλής τον Max Horkheimer, εργάζονταν κάτω από τη στέγη του Columbia και συνέχιζαν τον δικό τους ιδιότυπο μαρξιστικό προβληματισμό.²⁵ Ο Gouldner θα πάρει τα φώτα της ακαδημαϊκής κοινωνιολογίας από τους δύο και ιδιαίτερα τον Merton, ενώ θα διατηρήσει την επαφή του με τη μαρξιστική παράδοση μέσα από την ερευνητική συνεργασία του με τους εξόριστους λόγιους της Κριτικής Θεωρίας. Όπως μαρτυράει ο Dennis Wrong,²⁶ οι πρώτες ημέρες του Gouldner στο Columbia συνεχίζουν τη μαρξιστική του δραστηριότητα σε κάποια φοιτητική οργάνωση που κυκλοφόρησε μάλιστα ειδικό έντυπο με τον σημαδιακό πολιτικό τίτλο *Ideas for action*. Σε μια προσωπική θύμηση του Merton πληροφορούμεθα ακόμη για την πάλη του Gouldner να συμβιβάσει το μαρξισμό με την επιστημονική του ιδιότητα. Απαντώντας σε μια επιστολή του ανήσυχου φοιτητή του, ο Merton²⁷ έγραψε τότε ότι συμφωνεί με τη διάκριση μεταξύ «μαρξισμού» και «μαρξιστών» και ενημέρωσε τον Gouldner ότι προσωπικά ο ίδιος δεν είχε ποτέ κανένα πρόβλημα να πάρει από τη μαρξιστική σκέψη τα πολλαπλά στοιχεία που του φαίνονταν χρήσιμα στην εργασία του και να απορρίψει όσες έννοιες έκρινε μη έγκυρες στη δική του κοινωνιολογική συλλογιστική. Δεν είναι δύσκολο να αντιληφθεί

23. R.K. Merton (1910-), *Social theory and social structure*, Glencoe, Ill., Free Press, 1949. Το βασικό αυτό έργο του Merton συμπληρώθηκε και κυκλοφόρησε πριν από το *Social system* του Talcott Parsons. Οι ιδέες του άσκησαν μεγάλη επιρροή στην πνευματική ανάπτυξη του μαθητή Gouldner.

24. P. Lazarsfeld (1901-1976). Βλ. σχετικά τα πρόσφατα άρθρα του James S. Coleman, "Paul F. Lazarsfeld: The substance and style of his work" στο βιβλίο των R.K. Merton and M.W. Riley (eds.), *Sociological traditions from generation to generation*, N.J., Ablex, σ. 153-174 και Graham C. Kinloch, "Paul F. Lazarsfeld: Society as empirical rationality" στο βιβλίο του *Ideology and contemporary sociological theory*, N.J., Prentice-Hall, 1981, σ. 81-102.

25. Ο Horkheimer και άλλα μέλη της Σχολής (Adorno, Lowenthal, κ.λπ.) είχαν συστήσει μια ερευνητική ομάδα για τη μελέτη των προκαταλήψεων που οδήγησε στη δημιουργία της κλασικής θέσης για την «αυταρχική προσωπικότητα» (authoritarian personality), πηγή ρατσιστικών και εθνικιστικών προδιαθέσεων και στάσεων στις κοινωνικές σχέσεις. Η κοινωνικο-ψυχολογική ερμηνεία των ολοκληρωτικών τάσεων του σύγχρονου ανθρώπου έδειχνε μια απόπειρα αναθεώρησης των πρώτων μαρξιστικών αναλύσεων της Σχολής για το πρόβλημα της μαζικής αποδοχής αυταρχικών εξουσιαστικών τύπων στον εικοστό αιώνα. Στις ερευνητικές εργασίες συμμετείχε και ο Gouldner κατ' εξαίρεση με προσωπική παρέμβαση και σύσταση των Merton και Lazarsfeld. Η επιρροή της «κριτικής θεωρία» ήταν αναπόφευκτα μεγάλη στον νεαρό τότε λόγιο. Για την περίοδο εκείνη της Σχολής της Φραγκφούρτης βλέπε Martin Jay, *The dialectical imagination*, Boston, Little, Brown and Co, 1973, Chapter 7, σ. 219-252. Επίσης T. Adorno et. al., *The authoritarian personality*, N.Y., Harper, 1950.

26. D.H. Wrong, *ό.π.*, σ. 899-905.

27. R.K. Merton, "Alvin W. Gouldner: Genesis and growth of a friendship", *Theory and Society*, *ό.π.*, σ. 915-938.

κανείς πως ο Merton, ο Lazarsfeld, αλλά και ο Horkheimer με τους συνεργάτες του διαμόρφωσαν καθοριστικά την κοινωνιολογική του ταυτότητα. Θα υπάρξει έτσι μια βαθμιαία μεταλλαγή που θα τον οδηγήσει αργότερα στον ακαδημαϊκό χώρο των αμερικανικών πανεπιστημίων των μεσο-δυτικών πολιτειών, όπου ο Gouldner θα εργαστεί σαν ένας συνειδητός εκφραστής των κοινωνιολογικών ιδεών τις οποίες αργότερα θα καταδικάσει με την κατηγορία ότι αποτελούσαν αντιδραστικές συνθέσεις του κοινωνιολογικού κατεστημένου. Πολλοί από τους μαθητές²⁸ του της εποχής εκείνης θα διερωτώνται για τις μετέπειτα δραστικές εξελίξεις στην σκέψη ενός «πρώην δομο-λειτουργιστή». Και η αλήθεια είναι ότι ο Gouldner για αρκετό καιρό θα υπηρετήσει την εφαρμοσμένη κοινωνιολογία, θα γίνει σύμβουλος εταιριών, θα δεχθεί κυβερνητικές επιχορηγήσεις, θα μελετήσει την γραφειοκρατία, τις επιπτώσεις της απεργίας, το ρόλο της ηγεσίας, και το πió σπουδαίο θα βρίσκεται μόλις κάτω από τον θεωρητικό ασταρισμό του Max Weber και του Emile Durkheim.²⁹ Είναι σωστή η άποψη του John Alt ό-τι η περίοδος αυτή θα μπορούσε να ονομαστεί συμβολικά «μετα-μαρξιστική», αν φυσικά με αυτό εννοούμε τη μάταιη προσπάθεια του Gouldner να βρει στοχαστική πλήρωση συμβιβασόμενος προς ένα τυπικά αποδεκτό κοινωνιολογικό σχήμα όπως ο δομο-λειτουργισμός της εποχής. Στο σημείο αυτό χρειάζεται να είμαστε προσεκτικοί. Αντίθετα με τις κατηγορίες των επικριτών του, ο Gouldner δεν στρατεύθηκε ποτέ στις τάξεις των κοινωνιολόγων που ακολουθούσαν τις θεωρίες του Parsons ή ακόμη και του Merton για τον οποίο έτρεφε πάντοτε μια απροκάλυπτη προσωπική και επιστημονική εκτίμηση. Εκείνο που ο Gouldner είχε αποδεχθεί ήταν ίσως ένας ακαδημαϊσμός στον τρόπο δουλειάς του, πράγμα το οποίο μεταφραζόταν σε αυστηρή μεθοδολογική και θεωρητική προσηλωση στους κανόνες του επιστημονικού λογισμού. Είναι λάθος να πιστέψει κανείς ότι ο Gouldner ή πριν από αυτόν ο Mills υπήρξαν φορείς αντι-επιστημονισμού. Απόδειξη ότι και οι δύο έγραψαν αριστουργηματικές μελέτες οι οποίες εξακολουθούν να θεωρούνται κλασικές.³⁰ Ο δε Gouldner μάλιστα διαφώνησε κατόπιν με τους τσαρλατάνους των ψευτο-αναρχικών τάσεων στην επι-

28. Μια έγκυρη μαρτυρία για την περίοδο αυτή αποτελεί ο Mark Abrahamson, ο οποίος διηγείται συχνά την υποστήριξη του «λειτουργισμού» από τον Gouldner (προσωπική επικοινωνία). Ο Abrahamson θα «πειράξει» αργότερα τον Gouldner ότι ήταν η αιτία που εκείνος έγινε «λειτουργιστής». Βλ. το δημόσιο σχόλιο στο βιβλίο του Mark Abrahamson, *Functionalism*, N.J., Prentice-Hall, 1978, Preface, IX.

29. Μερικές από τις πιο αξιόλογες εργασίες αυτής της περιόδου είναι: A.W. Gouldner, *Studies in leadership*, N.Y., Harper, 1950· *Patterns of industrial bureaucracy*, Glencoe, Ill, Free Press, 1954· *Wildcat Strike*, Yellow springs, Antioch Press, 1954· "Cosmopolitans and Locals", *Administrative science quarterly*, 1957-1958, december-march, σ. 281-306· 444-480 – "Introduction" στο βιβλίο του Emile Durkheim, *Socialism and Saint-Simon*, Yellow Springs, Antioch Press, 1958· "The norm of reciprocity", *American sociological review*, 1960, vol. 25, No 2, σ. 161-178.

30. Τα πιο επιστημονικά έγκυρα έργα τους είναι του Gouldner, *Patterns of industrial bureaucracy* και του C. Wright Mills, *White collar*, N.Y., Oxford University Press, 1951. Θα πρέπει να τονιστεί ότι οι δύο αυτές εργασίες είναι πολύ λιγότερο γνωστές από τα άλλα βιβλία τους τα οποία έχουν πολεμικό (ιδεολογικό) χαρακτήρα.

στήμη, είτε αυτοί προέρχονταν από τον μαρξιστικό κύκλο είτε από τις τάξεις των κάθε λογής θεωρητικών προσανατολισμών.

Πέρα όμως από αυτό, αξίζει να τονιστεί εδώ ότι η αποδοχή από τον Gouldner ιδεών του Merton δεν ήταν σύμπτωμα μιας συντηρητικής νοοτροπίας. Για όσους γνωρίζουν τη θεωρία του Merton είναι κοινή παραδοχή ότι αυτή ενέχει πολλά υπολανθάνοντα στοιχεία τα οποία θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως ένα σημείο μαρξιστικά παρά το αδιαφιλονίκητο γεγονός ότι ο ίδιος δεν αμφισβήτησε ποτέ τη «νομιμότητα» του καπιταλιστικού συστήματος. Πώς θα μπορούσαν τα πράγματα να είναι διαφορετικά για έναν κοινωνιολόγο ο οποίος εντασσόταν συνειδητά στην παράδοση της κοινωνιολογίας της γνώσης;³¹ Το πλέον συμβατικό συμπέρασμα που μπορούμε να βγάλουμε για το ζήτημα αυτή τη στιγμή είναι ότι η επαναστατική πλευρά της προσωπικότητας του Gouldner περνούσε μια περίοδο γόνιμου ησυχασμού και περισυλλογής περιμένοντας την κατάλληλη στιγμή για να εκδηλωθεί ξανά.

3. ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΣΜΟΣ

Η ευκαιρία ήλθε με τα κατακλυσμιαία για τις Ηνωμένες Πολιτείες ιστορικά συμβάντα της ταραχένης δεκαετίας του 1960. Μόλις το 1959, ο Gouldner είχε πάει στο Washington University του St. Louis όπου και έγινε πρόεδρος (Chairman) του τμήματος Κοινωνιολογίας και Ανθρωπολογίας.³² Από τη θέση αυτή που του παρείχε θεσμική κάλυψη και τεράστιες επαγγελματικές δυνατότητες θα αρχίσει την τρίτη φάση της καριέρας του, η οποία τον έφερε πάλι κοντά στις πρώτες του φιλοσοφικές ανησυχίες και κοινωνιολογικές αμφισβητήσεις. Το τμήμα «του» θα συγκεντρώσει μια ομάδα καθηγητών³³ και μετα-πτυχιακών σπουδαστών που ήταν ανοιχτά ενταγμένοι στο χώρο της κοινωνιολογικής περιθωριακότητας και ήταν αποφασισμένοι να δράσουν για την προώθηση προγραμμάτων κοινωνικής πολιτικής. Οι πρωτοποριακές για την εποχή και τον τόπο ενέργειές τους θα αρχίσουν να δημιουργούν θόρυβο δημοσιευμένες στο περιοδικό τους με τίτλο *Trans-action*.³⁴ Παράλληλα, ο Gouldner θα γίνει πρόεδρος της «Εταιρίας για τη μελέτη των κοινωνικών προβλημάτων»³⁵ και θα εκφωνήσει το 1961 τον περίφημο λόγο του για την αξιολογική ουδετερότητα της κοινωνιολο-

31. G. Ritzer, *Contemporary sociological theory*, N.Y., Alfred A. Knopf, σ. 88.

32. J. Alt., *ό.π.*

33. J. Henry, C. Valentine, I.L. Horowitz, L. Rainwater, κ.λπ.

34. Το περιοδικό *Trans-action* θα αναλάβει αργότερα απόκλειστικά ο Irving Louis Horowitz, ο οποίος και θα οικειοποιηθεί την εκδοτική του επιτυχία στους ακαδημαϊκούς κύκλους. Ο Horowitz είχε και άλλοτε δημιουργήσει προβλήματα όταν αυτο-διορίστηκε πνευματικός κληρονόμος της κοινωνιολογίας του C. Wright Mills. Βλ. I.L. Horowitz (editor), *Power, politics and people: the collected essays of C. Wright Mills*, N.Y., Oxford University Press, 1963.

35. *Society for the study of social problems* (SSSP).

γίας. Ο λόγος του³⁶ —ένας "logos armed"— δημοσιεύτηκε αργότερα στην ειδική έκδοση της εταιρίας και αποτέλεσε τη βάση μιας γενικότερης αναγνώρισης ανάμεσα στους κοινωνιολόγους, γιατί στη συζήτηση της γνωστής μεθοδολογικής θέσης του Weber πολεμούσε τον στείρο λογικιστικό της ακαδημαϊκής κοινωνιολογίας της εποχής, η οποία με το πρόσχημα μιας αμφισβητήσιμης επιστημονικότητας κάλυπτε έμμεσα την υποστήριξη της για το κοινωνικο-πολιτικό κατεστημένο που το άφηνε ανενόχλητο από οποιαδήποτε πολιτική κριτική. Το περίεργο στην υπόθεση αυτή είναι ότι ο Gouldner ούτε απέρριπτε τον Weber ούτε διαφωνούσε με τις θεμελιώδεις αρχές της κοινωνιολογίας ως επιστήμης. Αντίθετα με την εντύπωση που είχε δημιουργήσει σε πολλούς η θέση του Gouldner, μια προσεκτική μελέτη του άρθρου εκείνου αποκαλύπτει το τραγικό δίλημμα της προβληματικής ενός μεγάλου θεωρητικού όπως ήταν ο Weber. Μήπως κι ο ίδιος ο Gouldner δεν βρισκόταν πάντοτε στην παράλληλη τραγική θέση της επιλογής ανάμεσα στην αντικειμενική θεώρηση της αλήθειας και στην αποδοχή του ουμανισμού, που είναι πλέον μια υπαρξιακή προϋπόθεση του σύγχρονου κόσμου μετά το Auschwitz, το Gulag και την Hiroshima; Η τραγικότητα αυτή θα συγκεκριμενοποιηθεί τρία χρόνια μετά όταν θα διαφωνήσει με την ιδεολογική ρητορική των συνεργατών του που έθιγε την αξιοπρέπεια και την ακεραιότητά του ως κοινωνιολόγου. Αν ήταν γι' αυτόν μια φορά δύσκολο να συμβιβαστεί με την πολυθρύλητη ερευνητική ουδετερότητα του πνευματικού εργάτη, ήταν εκατό φορές αδύνατο να ανεχθεί τις πολιτικές αλχημείες των ψευτο-επιστημόνων. Ίσως, όπως ισχυρίζεται ο Dennis Wrong,³⁷ να ήταν περισσότερο οπαδός του Weber από ό,τι ήθελε να παραδεχτεί δημόσια. Αηδιασμένος με τις ακαδημαϊκές ίντριγκες θα παραιτηθεί από πρόεδρος του τμήματος το 1964 και θα προχωρήσει για λίγο μόνος του σαν ένας Δον Κιχώτης που όμως έμελλε να έχει πραγματική επιτυχία στην αρχικά ουτοπική του περιπέτεια να διαλύσει το δομο-λειτουργικό κράτος του Parsons. Το 1965 δημοσιεύει το *Enter Plato*³⁸ που ξάφνιασε πολλούς κοινωνιολόγους, γιατί δεν μπορούσαν ούτε καν να φαντασθούν το μέγεθος της επιχείρησης που είχε αναλάβει αναζητώντας τους προγόνους της κοινωνιολογικής σκέψης. Αυτή η αναδρομή στον Πλάτωνα του έδωσε για πρώτη φορά τη δυνατότητα να δει σφαιρικά όχι μόνο τα συγκεκριμένα προβλήματα της κοινωνιολογικής θεωρίας, αλλά και να αναθεωρήσει τις βασικές του ιδέες για τις κοινωνικές επιστήμες. Η έννοια της ιστορικότητας, η έννοια της «επιστήμης», το δρων υποκείμενο, το στοιχείο του τραγικού, ο πολιτικός σχεδιασμός, ο ρόλος της εξουσίας κ.λπ. θα είναι τα κοινά θέματα από τη δική του πλατωνική ανάλυση. Με τα εφόδια αυτά θα αποκρυσταλλώσει τις απόψεις του κι ο κοινωνιολογικός ριζοσπαστισμός

36. A.W. Gouldner, "Anti-minotaur: the myth of value-free sociology", *Social problems*, 1962, 9/3, σ. 199-213.

37. D. Wrong, *ό.π.*, σ. 901, 902-903.

38. A.W. Gouldner, *Enter Plato: Classical Greece and the origins of social theory*. N.Y., Basic Books, 1965.

του θα φθάσει στο ζενίθ της δύναμης με το βιβλίο *The coming crisis of western sociology*, το 1970, που, όπως είπαμε στην αρχή, σήμανε το τέλος μιας ολόκληρης εποχής. Ο Gouldner έκανε τη διάγνωση μιας παθολογίας στην εξίσωση της θεωρίας του Parsons με την επίσημη κοινωνιολογική θεωρία που έπρεπε να θεραπευθεί για να ξεπεραστεί η κρίση. Πού όμως βρισκόταν το μυστικό της θεραπείας;

4. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΣΜΟΣ

Ο Gouldner στράφηκε προς δύο κατευθύνσεις: Η μία ήταν προσανατολισμένη στη διανοήση σαν συλλογική δύναμη, όπως τη συνέλαβε και τη σχεδίασε στα γραφτά του ο Karl Mannheim³⁹ που παρέμενε μόνιμη πηγή έμπνευσης. Η θρυλική *Sozial Freischwebende Intelligenz*⁴⁰ θα γινόταν το όργανο υλοποίησης των σχεδίων για τη δημιουργία μιας ελεύθερης κοινωνίας με τη δυνατότητα της να ασκεί αδέσμευτη κριτική προς όλες τις κατευθύνσεις βοηθώντας τον κόσμο να αποφύγει ιδεολογικές υποταγές σε οποιαδήποτε κοινωνικοπολιτικά κατεστημένα. Η οργανωμένη διανοήση θα έπρεπε να αποτελέσει τη δύναμη που θα μας φυλάει από τους φύλακες (sic) της κάθε «Πλατωνικής Πολιτείας». Οι καιροί απαιτούσαν αναθεωρήσεις στις κλασικές παραδοχές της μαρξιστικής ορθοδοξίας. Ο Gouldner δέν ήταν διατεθειμένος μετά από τον αγώνα του για την έξοδο των κοινωνιολόγων από τη φυλακή της λογικής του συστήματος του Parsons να υποστηρίξει τον εγκλωβισμό σε κανενός είδους σύστημα ανεξάρτητα από τις προδιαγραφές στις οποίες θα στηρίζονταν. Η ιστορική εμπειρία του εικοστού αιώνα δεν επέτρεπε παρόμοια έκφραση εμπιστοσύνης. Το *Syllabus* για το μάθημα που δίδαξε το 1971, ένα χρόνο μετά το βιβλίο για τον Parsons, απαιτούσε από τους φοιτητές του να συνειδητοποιήσουν την αναγκαιότητα να αρματοωθεί ο λόγος της επιστήμης — "logos armed"⁴¹ Δεν είναι πια καιρός, έγραφε σε εκείνο το *Syllabus* ο Gouldner, για θεωρητικά μονοπάτια, μεθοδολογικά προγράμματα, ερευνητικές εργασίες και διδασκαλικό έργο. «Η κοινωνιολογία σήμερα δεν χρειάζεται έναν Karl Marx ή έναν Isaac Newton· χρειάζεται έναν V.I. Lenin» για να δημιουργήσει και να οργανώσει συλλογικές θεωρητικών. Αποτέλεσμα αυτής της κίνησης του Gouldner ή-

39. Βλ. K. Mannheim, *Ideology and Utopia*, N.Y., Harvest, 1936 και *Man and Society in an age of reconstruction*, London, Routledge and Kegan Paul, 1940. Επίσης *From Karl Mannheim*, edited by Kurt H. Wolff, N.Y., Oxford Univ. Press, 1971.

40. Για την έννοια των «αδέσμευτων», «ελεύθερων», «πλανώμενων διανοούμενων» του Karl Mannheim, βλ. τα βιβλία του A.P. Simmonds, *Karl Mannheim's sociology of knowledge*, N.Y., Oxford University Press, 1978, σ. 126-132 και του G.W. Remmling, *The sociology of Karl Mannheim*, N.Y., Humanities Press, 1976, σ. 69-74, 92-93, 98-101.

41. Το ιστορικό για το μάθημα αυτό του Gouldner δίνεται από τον John Alt, *ό.π.*, σ. 201. Ο Alt γράφει πως οι κεντρικές ιδέες του μαθήματος αποτέλεσαν τη βάση ενός άρθρου με τον σχετικό τίτλο "The politics of the mind" που δημοσιεύτηκε αρχικά στο περιοδικό *Social Policy*, march/april 1972 και συμπεριλήφθηκε κατόπιν στο βιβλίο του Gouldner, *For sociology*, *ό.π.*, σ. 82-127.

ταν η έκδοση του γνωστού περιοδικού *Theory and Society*⁴² το οποίο έβλεπε σαν τον φιλόξενο οίκο των ελεύθερων διανοούμενων, εκείνων δηλαδή που θα έπρεπε να διατηρούν μια απόσταση ασφαλείας από την κυρίαρχη ιδεολογία για να μπορούν να λένε την αλήθεια, να αποκαλύπτουν τα κοινωνικά ψεύδη, να συνεχίζουν τις θεωρητικές τους ενασχολήσεις ανενόχλητοι, να ελέγχουν κριτικάροντας τις συνειδησιακές παραποιήσεις και διαστρεφές, και να προστατεύουν τον ορθό λόγο από τους εχθρούς του.

Το *Theory and Society* θα γινόταν ο ναός που θα παρείχε άσυλο στους διανοούμενους, οι οποίοι θα εκφράζανε τη διαλεκτική τους άρνηση στο κάθε κοινωνιολογικό κατεστημένο. Ο δεύτερος προσανατολισμός του Gouldner στράφηκε προς την ευρωπαϊκή διάνοηση. Το 1972⁴³ εγκαθίσταται στο Άμστερνταμ και για τέσσερα χρόνια ζει από κοντά το δράμα της αριστεράς, η οποία ηττημένων των αναλογιών προσπαθούσε να αποφύγει την τύχη του "new left" κινήματος στις Ηνωμένες Πολιτείες. Η ιδεολογική σύγκρουση προερχόταν από τη μηδενιστική σύγκριση με τα καθεστώτα του «υπαρκτού σοσιαλισμού», την απομυθοποίηση του σταλινισμού, τα γεγονότα της Τσεχοσλοβακίας, και το φιλοσοφικό υπόβαθρο της ίδιας της μαρξιστικής φιλοσοφίας. Ο Gouldner θα εκθεθεί στη γένεση του Ευρωκομμουνισμού, στην ερμηνευτική του Louis Althusser, στις περί κράτους απόψεις του Νίκου Πουλαντζά, θα εντυπώσει ξανά στις παλαιές διαμάχες των μαρξιστών (Korsch, Lucacs, Gramsci, κ.λπ.) και θα επεκτείνει τον προβληματισμό του σε νοητικές περιοχές που γνώριζε αλλά δεν είχε ποτέ τον καιρό να διερευνήσει συστηματικά.⁴⁴ Όταν γύρισε πίσω στη χώρα του είχε πλέον μια άρτια ενημέρωση σε όλο το θεωρητικό φάσμα του σύγχρονου κόσμου, συνδυσασμένη μάλιστα με τις εμπειρίες των πρακτικών ζητημάτων του.⁴⁵

42. Το περιοδικό *Theory and Society* άρχισε να εκδίδεται το 1974 με editors πολύ μεγάλα ονόματα στο διεθνή χώρο της κοινωνιολογίας, όπως οι P. Bourdieu, R. Collins, S. Lukes, A. Stinchcombe, R. Quinney, N. Birnbaum, D. Matza, J. Israel, R. Sennett, I. Zeitlin και άλλους. Special advisory editor ήταν ο δάσκαλος R.K. Merton.

43. Όταν ο Gouldner πήγε στην Ολλανδία πολλοί ερμήνευσαν τη φυγή του σαν μια μαρτυρία εναντίον των ΗΠΑ για τον συνεχιζόμενο πόλεμο του Βιετνάμ. Ο ίδιος αρνήθηκε κατηγορηματικά αυτή την εξήγηση και είπε ότι είχε έλθει στην Ευρώπη συνεχίζοντας την παράδοση των διανοούμενων που μετακινούνται απάτριδες εκεί όπου τους οδηγούν οι πνευματικές τους αναζητήσεις. Να εννοούσε με την αναφορά στην «παράδοση» τον άλλο μεγάλο άπατρι του δέκατου ένατου αιώνα Karl Marx; Βλ. σχετικά C. Lemert and P. Piccone, *ό.π.*, σ. 740.

44. Στο editorial του πρώτου τεύχους του *Theory and Society* γράφει χαρακτηριστικά για τους «μαρξισμούς» που κυκλοφορούν από τους δογματικούς και τους «σεκταριστές» κάθε μορφής. Για ποιόν μαρξισμό μιλάμε, απορεί ρητορικά ο Gouldner: «Του Marx; του Louis Althusser; του George Lukacs; του Trotsky; του Karl Korsch; του Colletti; ή του Sartre;» *Theory and Society*, 1974, Vol. 1, No 1, σ. V.

45. A.W. Gouldner, "The metaphoricality of marxism and the context-freeing grammar of socialism", *Theory and Society*, 1974, Vol. 1, No 4, σ. 387-414. "The dark side of the dialectic: Toward a new objectivity", *Sociological Inquiry*, 1975, Vol. 46, No 1. "Stalinism: A study of internal colonialism", *Telos*, 1977-78, τ. 34.

Η τελευταία περίοδος συμπίπτει με μια στροφή προς το χώρο της ακαδημαϊκής κοινωνιολογίας, όπου και ανήκε παραδοσιακά. Αυτό δεν σημαίνει ότι εγκατέλειψε το ιδεολογικό του πιστεύω. Απλούστατα είχε φτάσει σε ένα στάδιο ωριμότητας και έβλεπε ότι η μοναδική δυνατότητα ιστορικής δράσης μπορούσε να προέλθει από την «τάξη των διανοουμένων». ⁴⁶ Ο εννοιολογικός και ο πολιτικός προσδιορισμός αυτής της «τάξης» είχε σαφή δυτικά πλαίσια και συντεταγμένες μια και τα μέλη της δεν θα μπορούσαν να είναι στρατευμένα παρά μόνο στον ορθό λόγο που ήταν και το αποκλειστικό όργανο πολεμικής — "logos armed"! ⁴⁷ Η θέση αυτή υπονοούσε και την προοπτική μιας εκ των ένδω μαρξιστικής κριτικής του μαρξισμού. Εκεί βρίσκεται και η αιτιολόγηση του τίτλου που θέσαμε σε αυτή την παράγραφο για να χαρακτηρίσουμε την τελική φάση του Gouldner —τό «άντι» μέσα σέ παρένθεση βέβαια, αφού ο ίδιος δεν θα δεχόταν ποτέ ότι εγκατέλειψε τον νεανικό του ιδεολογικό έρωτα. Χρησιμοποιώντας άλλη μια φορά τη μεταφορική γραφή που του ήταν τόσο προσφιλής ονομάσαμε «προμηθεϊκό» τον ύστατο αγώνα του. Και ο Προμηθέας ανήκε στο γένος εκείνων τους οποίους εμάχето για να βοηθήσει τους ανθρώπους. Πόσο αλλοτριωμένος θα πρέπει να είναι κανείς όταν διαπιστώνει ότι χρειάζονται νέοι Προμηθείς για τη σωτηρία των ανθρώπων από τους κάθε λογής εξωκοσμικούς ή γήινους θεούς; Και πόσο οδυνηρή θα πρέπει να είναι αυτή η αίσθηση της αλλοτρίωσης αν γνωρίζει —κι ο Gouldner γνώριζε καλά— πως ο νεαρός Marx είχε γράψει στον πρόλογο της διδακτορικής του διατριβής τον περίφημο στίχο από το έργο *Προμηθέας Δεσμώτης* του Αισχύλου: «απλό λόγω τους πάντας εχθαίρω Θεούς». ⁴⁸ Δεν είναι συμπτωματικό ότι η τελευταία εμφάνιση του Gouldner έγινε στο Πανεπιστήμιο Columbia από το οποίο είχε ξεκινήσει την καριέρα του σαν κοινωνιολόγος. Τραγικά συμβολικό τὸ θέμα της ομιλίας: «Η τελευταία μάχη του Marx». ⁴⁹ Πάλι στο χώρο της διάνοξης, πάλι σε ένα ακαδημαϊκό ίδρυμα, πάλι με μαρξιστικό προβληματισμό, πάλι ένας άφοβος κριτικός λόγος —"logos armed"! Ο αθεράπευτος διανοούμενος δεν ήθελε όμως τώρα να προστατεύσει την ελευθερία του ανθρώπου για να διαφυλάξει την ελευθερία του πνεύματος, αλλά να προστατεύσει την ελευθερία του πνεύματος σαν τη μοναδική εγγύηση για την ελευθερία του ανθρώπου. Τι μεταστροφή!

46. A. W. Gouldner, "Prologue to a theory of revolutionary intellectuals", *Telos*, 1975-76, τ. 26, σ. 3-36. *The future of intellectuals and the rise of the new class*, N.Y., Seabury Press, 1979. Και το τελευταίο του βιβλίο που δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει *Against fragmentation: the origins of marxism and the sociology of intellectuals*, N.Y., Oxford University Press, 1984.

47. Ivan Szelenyi, "Gouldner's theory of intellectuals as a flawed universal class", *Theory and Society*, 1982, Vol. 11, No 6, σ. 779-798.

48. Από την ανθολογία του Reinhold Niebuhr, *Marx and Engels on religion*, N.Y., Schocken, 1964, σ. 15.

49. Ο πλήρης τίτλος της διάλεξης του Gouldner ήταν "Marx's last battle: Bakunin and the first international" και δημοσιεύτηκε στο *Theory and Society*, ό.π., σ. 853-884.

Στοχαστικές ανιχνεύσεις

Η κριτική ανάλυση στα πλαίσια ενός άρθρου είναι αναπόφευκτα πολύ περιορισμένη. Αποκλείονται όλα τα εγχειρήματα συστηματικής διερεύνησης του θεωρητικού corpus. Το μόνο που μας υπολείπεται είναι να ανιχνεύσουμε εδώ τα στοχαστικά πεδία του Gouldner για τη σταχυολόγηση μερικών σημαντικών του απόψεων. Μπορούμε λοιπόν να αρχίσουμε με μία φαινομενικά σχολαστική παρατήρηση ότι το έργο του πρέπει να ταξινομηθεί σαν άλλη μια σπουδαία συνεισφορά στη φιλολογία της κοινωνιολογίας της γνώσης.⁵⁰ Η θέση αυτή μπορεί να μας λύσει το μυστήριο της επιμονής αλλά και της δύναμής του να κρατάει σε διαρκή ισορροπία τις δύο αντικρουόμενες πνευματικές του τάσεις προς την ακαδημαϊκή επιστημονικότητα και την ιδεολογική απόκλιση, είτε αυτές εκδηλώνονταν σε ζητήματα καθαρά θεωρητικά είτε στο χώρο της πολιτικής δράσης. Για τον Gouldner η διαλεκτική των ιδεών με την κοινωνική πραγματικότητα, η διαλεκτική ανάμεσα στην κατηγορία της «σκέψης» και στην κατηγορία της «ύπαρξης» βρίσκονταν στο κέντρο του κοινωνιολογικού millieu. Συνεπώς σε μία παράδοση που ευτύχησε να πλουτισθεί με πάμπολους φιλοσοφικούς υποστηρικτές από τον Marx ως τον Mannheim και τον Merton, ο Gouldner συνέχιζε να ασχολείται με το πλήθος των κριτικών ερωτημάτων που κρύβονται εφιαλκτικά και αναπάντητα πίσω από τη θεμελιακή αυτή διαλεκτική. Έτσι, είναι τόσο εύστοχη η διαπίστωση του John J. Stewart⁵¹ ότι μέχρι το τέλος της ζωής του ο Gouldner προσπαθούσε να συλλάβει τις διαστάσεις του πρόβληματος — πως η κοινωνιολογική γνώση δημιουργείται και χρησιμοποιείται για να στηρίξει την κυριαρχία κάποιου κατεστημένου αδιάφορα αν αυτό είναι ακαδημαϊκό ή κομματικό, λέγεται καπιταλιστικό ή σοσιαλιστικό, παρουσιάζεται σε μια μικρο-ομάδα ή σε ένα δια-πολιτιστικό περιβάλλον. Η εναγώνια αναζήτηση απαντήσεων στο συγκεκριμένο πρόβλημα θα τον απασχολεί πάντοτε. Στα πρώτα στάδια της κοινωνιολογικής του εργασίας θα επιχειρήσει να μελετήσει εμπειρικά τη γραφειοκρατία και στο βιβλίο του *Patterns of industrial bureaucracy*⁵² διαφώνησε ριζικά με το «μεταφυσικό πάθος» των θεωρητικών εκείνων οι οποίοι ακολουθώντας τον Max Weber δεν βλέπανε καμιά διέξοδο από το «σιδερένιο κλουβί» του ρασιοναλιστικού ιδεώδους των συγχρόνων τεχνολογικών κοινωνιών. Στην αυτο-δικαίωση των θεωρητικών αυτών και κατά συνέπεια στην έμμεση πολιτική αποδοχή των «φυλακών» του δυτικού ωφελιμισμού, ο Gouldner θα αντισταθμίσει τις επιστημονικές δυνατότητες να προσδιορίσουμε και να ε-

50. Ένας από τους πρώτους υποστηρικτές αυτής της κοινωνιολογικής κατεύθυνσης ήταν ο R.K. Merton. Βλ. το γνωστό άρθρο του "Karl Mannheim and the sociology of knowledge" in R.K. Merton's, *Social theory and social structure*, Glencoe, Illinois, Free Press, 1957, σ. 489-508.

51. J.J. Stewart, "Is a critical sociology possible: Alvin Gouldner and the dark side of the dialectic", *Sociological Inquiry*, 1984, Vol. 54, No 3, σ. 231-259.

52. Ο.π.

ξουδετερώσουμε τις κοινωνικές δυνάμεις που κρύβονται με τα ποικίλα, συμφέροντά τους πίσω από τα τεχνητά διάφορα μοντέλα της οργανωτικής επάρκειας και της παραγωγικής αφθονίας. Μετέπειτα, θα αντιταχθεί με σθένος στον απομονωτισμό της κοινωνιολογικής έρευνας από το σύστημα αξιών που την διέπουν και θα ξεσκεπάσει τον πολιτικό συμβιβασμό που συχνά κρύβεται κάτω από το τελετουργικό των τυπικών κανόνων στην τεχν(ικ)ή του επιστημονικού έργου. Αλλά όταν ο σύμμαχός του στους αγώνες του κοινωνι(ολογ)ικού ριζοσπαστισμού Howard S. Becker θα ζητήσει από τους επιγόνους του comte να γίνουν παρτιζάνοι στους κοινωνικούς αγώνες χωρίς κανέναν ακαδημαϊκό ενδιασμό και ψευτοκοιτουριάρικες ευαισθησίες, ο Gouldner θα διαφωνήσει ανοιχτά μπερδεύοντας όσους νόμιζαν με αφέλεια ότι τον είχαν κατατάξει και ενσωματώσει στην πολιτική τους ομάδα.⁵³ Αρχίζοντας με απολογητική ειρωνεία το άρθρο της νέας του αντίστασης ενάντια σε παλαιούς και προσφιλείς κοινωνιολογικούς συναγωνιστές, δηλώνει απερίφραστα ότι ο ίδιος δεν προτίθεται να δεχθεί την πρόσκλησή τους για τυφλή ιδεολογική στράτευση. Αρνούμαι να δεχτώ, έγραφε τότε, την αντικατάσταση του ενός μύθου με έναν άλλο. Τελειώνοντας τις παρατηρήσεις του θα παραθέσει σε τέσσερις γλώσσες τους όρους που συμβολίζουν το δικό του ιδανικό ως διανοούμενο — «Επιστήμη, Wahrheit, Raison, Truth».⁵⁴ Ένα ιδανικό που δεν δέχθηκε ποτέ να το εγκαταλείψει. Όταν ο Marx προσπάθησε να εξηγήσει την αντίθεσή του στο δογματισμό και τον (ιδεο)λογικό φορμαλισμό της σκέψης, μας άφησε τη θρυλική παρακαταθήκη του: "Je ne suis pas un marxist". Στην κρίση του Gouldner αυτό δεν αρκούσε, ή καλύτερα δεν έλυνε το πρόβλημα. Η διατήρηση μιας απόστασης από το κράτος των δογματικών άφηνε ανενόχλητους τους πολιτικούς εκμεταλλετές του, κι αυτό ήταν μια πράξη ηττοπάθειας. Όταν δε βρέθηκε στην ανάγκη να εξηγήσει το σημείο της ιδεολογικής του ταυτότητας είπε: "I am a marxist outlaw". Θα είναι δύσκολο να βρει κανείς στην ιστορία των ιδεών παρόμοιο απόφθεγμα που να συνοψίζει με τέτοια ακρίβεια τη θέση του διανοούμενου. Ο Gouldner δεν επιθυμούσε μια παρεξηγημένη απομόνωση του ορθού λόγου, αλλά τον ήθελε αγωνιστή στην πρώτη γραμμή των πνευματικών αγώνων — "logos armed"! Διαφορετικά, το σκοτάδι της άγνοιας και του ψεύδους θα κυριαρχούσε στον κόσμο με τα χίλια πρόσωπα των μύθων. Θα έπρεπε ίσως να προσθέσουμε εδώ ότι ο Gouldner δεν ήταν απλώς ένας "marxist outlaw", αλλά ένας "sociologist outlaw", ένας "theorist outlaw", ο οποίος δεν σταμάτησε να μάχεται για μια κριτική, "reflexive", στοχαστική, κι ελεύθερη αναζήτηση της αλήθειας. Είναι γνωστό πώς όλοι οι θεσμοποιημένοι φορείς του δομο-λειτουρισμού στα ακαδημαϊκά κατεστημένα χαρακτήριζαν τον Gouldner αιρετικό και ανάρτη. Ο κριτικός του λόγος δεν είχε όρια ή συμβατικούς κανόνες και στόχευε πάντα στα κέντρα δύναμης και τους εκπροσώπους-φύλακές τους. Ο-

53. A.W. Gouldner, "The sociologist as partisan: Sociology and the welfare state", *American Sociologist*, 1968. Αναδημοσιεύτηκε στο βιβλίο του Gouldner, *For sociology*, ό.π., σ. 27-68.

54. *Ο.π.*, σ. 66.

ταν γκρέμιζε το είδωλό του Parsons με ασυνήθιστη για επαναστάτη μεθοδικότητα δεν πρέπει λογικά να κυριαρχούνταν από συμπλέγματα ενοχής, από κανενός είδους οίκτο ή συμπάθεια για την εκθρόνιση του αντιπάλου του. Ο Gouldner θα αποκωδικοποιήσει κατά κάποιο τρόπο το «σύστημα» του δομο-λειτουργιστή θεωρητικού και θα φανερώσει ως συνήθως τις κοινωνικές δυνάμεις που αυτό σχηματοποιούσε με την αρχιτεκτονική μαεστρία του δημιουργού του και τις παρουσίαζε σαν την επιστημονική γνώση του κοινωνικού κόσμου. Γιατί, λοιπόν, να αισθανθεί συμπόνια με τη μοίρα των παραποιητών της αλήθειας; Κάτι τέτοιο θα έδειχνε τη mentalité ενός κομφορμιστή κι όχι την θέληση ενός "outlaw" στοχαστή. Τι άλλο να σήμαινε η λέξη "outlaw" εκτός από την ιδεολογία του παράνομου, του περιθωριακού, του ελεύθερου αγωνιστή που περηφανεύεται για τη μη υποταγή του; Αυτό θα φανεί αμέσως μετά τη συντριβή του δομο-λειτουργικού δεσποτισμού στο χώρο της κοινωνιολογίας. Εκεί που θα περίμενε κανείς τον Gouldner να συστηματοποιήσει τις δικές του ιδέες για τη μελλοντική "reflexive sociology", αυτός ξεκινάει μια καινούρια εκστρατεία, που έμελλε όμως να είναι και η τελευταία του.⁵⁵ Χωρίς θεωρητικό φόβο, ιδεολογικό πάθος, δογματικούς περιορισμούς ή συνειδησιακές ταλαντεύσεις, θα κάνει μια νέα κριτική αξιολόγηση ακόμη και των πλέον παραδεκτών ιδεών του Marx.⁵⁶ Από μια άποψη έπαιξε τον ίδιο ρόλο που είχε παίξει ο Marx, έναν αιώνα πριν, καθώς με προμηθειική αυτοδυναμία τα έβαζαν με τις κυρίαρχες θεότητες της εποχής τους: Hegel και Parsons. Ο Marx, πιθανόν να διαλογίστηκε ο Gouldner, θα ήταν ο τελευταίος που θα διαμαρτυρόταν για την πολεμική αυτή. Όλη του τη ζωή την είχε άλλωστε αναλώσει υποβάλλοντας σε εξουχιστική κριτική διερεύνηση τις ιδέες των άλλων μελετητών με τη δύναμη του ορθού λόγου — "logos armed"! Ποιό ήταν το «ηθικό» δίδαγμα αυτής της ιστορίας; Η διαλεκτική σκέψη ζει στο σπίτι της negatio.⁵⁷ Τίποτε δεν μπορεί να κρύψει αυτή την αλήθεια, και αντιδραστική είναι ακριβώς η οποιαδήποτε προσπάθεια που λιγοστεύει τη δύναμή της σαν λογικής πιθανότητας στο χώρο της θεωρίας και πράξης. Είναι πρόωρο και ανασφαλές να επεκταθούμε στα πολυδιάστατα κείμενα του Gouldner για τον μαρξισμό.⁵⁸ Αλλά δεν μπορούμε να μην επισημάνουμε ότι υπάρχει σε αυτά

55. Margaret M. Poloma, *Contemporary sociological theory*, N.Y. MacMillan, 1979, σ. 256-268.

56. A.W. Gouldner, *The two marxisms: contradictions and anomalies in the development of theory*, N.Y., Seabury Press, 1980.

57. Η πρωταρχική σημασία της negatio στη διαλεκτική συλλογιστική του Gouldner δειχνει καθαρά τη μεγάλη επιρροή της Σχολής της Φραγκφούρτης. Βλ. τη φιλολογία πάνω στο θέμα: T. Adorno, *Negative dialectics*, N.Y., Seabury Press, 1973· David Held, *Introduction to critical theory*, London, Hutchinson· George Friedman, *The political philosophy of the Frankfurt School*, Ithaca, Cornell University, 1981· Phil Slater, *Origin and signification of the Frankfurt School*, London, Routledge and Kegan Paul, 1980.

58. Για μερικές πρόσφατες εκτιμήσεις του μαρξισμού του Gouldner βλ. Martin Jay, "For Gouldner: reflections on an outlaw marxist", *Theory and Society*, ό.π., σ. 759-778. Theda Skocpol, "A reflection on Gouldner's conceptions of state power and political liberation", ό.π., σ. 821-830.

η πρόθεση να αναλύσει τον μαρξισμό με μαρξιστικά κριτήρια. Ο μαρξισμός πρέπει να μην ξεφύγει από το ίδιο πλέγμα ιστορικότητας στο οποίο έχει κλείσει ασφυκτικά όλα τα άλλα πνευματικά δημιουργήματα με τις πολιτικές τους εκφάνσεις, να ξεπεράσει την αδυναμία ή την αποφυγή του να αυτοαναλυθεί, να συμβιβάσει και να αιτιολογήσει τα πολλαπλά (μετα-) θεωρητικά του σχήματα, να επιτρέψει την έρευνα στις σκοτεινές πλευρές της διαλεκτικής του ανέλιξης, όπως ο σταλινισμός, να επαναφέρει την κριτική θεώρηση, να επαναπροσδιορίσει την πολιτιστική του ταυτότητα, να παραμερίσει τον οικονομισμό και τον επιστημονισμό του, να θέσει και πάλι τον άνθρωπο στο κέντρο της κοσμοθεωρίας του, να υπολογίσει σοβαρά το ρόλο της διανόησης σαν ανεξάρτητου κοινωνικού φορέα, να αφήσει ελεύθερο χώρο για να κινηθούν και να εκφραστούν οι δυναμικά επαναστατικές-απελευθερωτικές του τάσεις, και να προωθήσει τη σπουδή των ιδεών του Marx (συγκριτικά και χωρίς δογματικές προκαταλήψεις... Ενώ όμως η λίστα των θεμάτων γινόταν όλο πιά μεγάλη στη μαρξιστική ατζέντα του Gouldner, η διερεύνησή τους σταμάτησε με τον αδόκητο θάνατό του. Έμεινε μόνο η ιδέα του "logos armed" σαν πνευματική κληρονομιά, όπως η ελπίδα που συντηρούσαν τα παλιά χρόνια οι μύθοι για αρματωμένους πολεμιστές που θα φέρνανε κάποτε στον κόσμο μια απροσδιόριστη λύτρωση. Η ύπαρξή του είχε μετουσιωθεί μυθολογικά κι ας μην κατόρθωσε ποτέ ο ίδιος να κατανοήσει τη λειτουργικότητα των μύθων.

Εκδόσεις του ΚΕΝΤΡΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

	Δρχ.
Π. ΑΒΔΕΛΙΔΗΣ κ.ά.: Το αγροτικό συνεταιριστικό πρόβλημα της χώρας, 1981, σελ. 400	600
L.-R. ANDERSON: Προσωπικότητα και στάσεις των φοιτητών των ελληνικών ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, 1980, σελ. 368	600
ΓΡ. ΓΚΙΖΕΛΗΣ κ.ά.: Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας: Μεταβαλλόμενα σχήματα, 1984, σελ. 150	300
Η. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ κ.ά.: Απονομή της Ποινικής Δικαιοσύνης στην Ελλάδα, 1983, σελ. 360	700
Κ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ: Τάσεις κινητικότητας εργασίας στην ελληνική βιομηχανία, 1980, σελ. 192	400
Κ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ κ.ά.: Τα Κέντρα Μαθητείας του ΟΑΕΔ, 1984, σελ. 180	350
Κ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ: Μετανάστευση-παλιννόστηση. Η προβληματική της δεύτερης γενιάς, 1984, σελ. 114	250
Β. ΚΑΡΑΠΟΣΤΟΛΗΣ: Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία (1960-1975), 1983, σελ. 360	600
Δ. ΚΟΥΤΡΑ: Η κοινωνική ηθική του Αριστοτέλους, 1973, σελ. 192	200
Ι. ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ: Προς μια ελληνική κοινωνιολογία της Παιδείας <i>Τόμος I, Ανώτατη Παιδεία, 1974, σελ. 156</i>	εξ.
<i>Τόμος II, Έλληνες φοιτηταί, 1974, σελ. 312</i>	450
Μ. ΒΑΡΒΟΥΤ: Μαθηματικά των Κοινωνικών Επιστημών <i>Τόμος I, 1974, σελ. 148</i>	εξ.
<i>Τόμος II, 1976, σελ. 328</i>	400
Η. ΝΕΓΡΕΠΟΝΤΗ-ΔΕΛΙΒΑΝΗ: Βιοτέχναι και βιοτεχνία της Βορείου Ελλάδος, 1974, σελ. 204	300
Η. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ: Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964, 1985, σελ. 571	1500
Μ. ΔΟΥΒΕΡΓΕΡ: Μέθοδοι Κοινωνικών Επιστημών <i>Τόμος I, 1974, σελ. 148</i>	260
<i>Τόμος II, 1976, σελ. 328</i>	400
Ν. ΠΑΝΤΑΖΙΔΗΣ, Κ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ κ.ά.: Μέγεθος και σύνθεση του πληθυσμού της Πρωτεύουσας, 1984, σελ. 128	350
Ρ. ΠΡΕΣΑΤ: Κοινωνική δημογραφία, 1975, σελ. 196	320
Ρ. ΡΕΝΟΥΒΙΝ, J.-B. ΔΥΡΟΣΕΛΛΕ: Εισαγωγή εις την Ιστορίαν των Διεθνών Σχέσεων, 1977, σελ. 496	500
Π. ΤΕΡΛΕΞΗΣ: Πολιτικοί προσανατολισμοί και κοινωνική αλλαγή, 1975, σελ. 392	600
Δ. ΤΣΑΟΥΣΗ, Ε. ΚΟΡΠΕ-ΓΡΟΥΕΓΕΡ: Η εγχληματικότητα των ανηλίκων εις την περιφέρεια Πρωτεύουσας, 1974, σελ. 136	200

Γ. ΤΣΟΥΓΙΟΠΟΥΛΟΣ: Το ελληνικό αστικό κέντρο	
<i>Τόμος I, Μεθοδολογική προσέγγιση, 1984, σελ. 130</i>	400
<i>Τόμος II, Η περίπτωση της Λάρισας, 1981, σελ. 184</i>	400
Α. PHILIP: Ιστορία της οικονομικής και κοινωνικής αναπτύξεως	
<i>Τόμος I, 1973, σελ. 192</i>	300
<i>Τόμος II, 1982, σελ. 164</i>	300
Δ. ΦΡΑΓΚΟΣ: Οι μακροχρόνιες εξελίξεις του οικονομικά μη ενεργού πληθυσμού της Ελλάδος, 1983, σελ. 148	300
Μ. ΧΟΥΔΙΑΡΑΚΗΣ: Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξελίξεις της Ελλάδος, 1821-1971	
<i>Τόμος I, Μέρος I, 1973, σελ. 264</i>	400
<i>Τόμος I, Μέρος II, 1974, σελ. 336</i>	500
<i>Τόμος II, 1975, σελ. 448</i>	650
<i>Τόμος III, 1976, σελ. 424</i>	650
<i>Τόμος IV (ετοιμάζεται)</i>	

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

N. ANDREOU: Le collectivisme israélien, 1973, σελ. 288	300
D. CARMACOLIAS: Political Communication in Greece, 1965-1967 1974, σελ. 172	260
I. DASKALAKIS: Essays on greek migration, 1967, σελ. 192	200
GR. GIZELIS: Narrative rhetorical devices of persuasion, 1974, σελ. 156	250
D. IATRIDIS: Social planning and policy alternatives in Greece, 1980, σελ. 320	600
TH. KATSANEVAS: Trade Unions in Greece, 1984, σελ. 284	500
B. KAYSER, P.-Y. PÉCHOUX, M. SIVIGNON: Exode rural et attraction urbaine en Grèce, 1971, σελ. 264	400
A. KAZEPIDES: The autonomy of education, 1973, σελ. 108	150
J. KOUMOULIDES: Cyprus and the war of greek independence, 1821-1829, 1971, σελ. 144	150
G. PAPAGEORGIOU: Regional Employment in Greece	
<i>Τόμος I, 1973, σελ. 288</i>	320
<i>Τόμος II, 1973, σελ. 156</i>	150
N. TAVUCHIS: Family and mobility among Greeks Americans, 1972, σελ. 196	200
S. TRYPHONOPOULOS: Attitudes toward formal and adult education, 1973, σελ. 96	100
E. VLACHOS: The assimilation of Greeks in the USA, 1980, σελ. 368	600